

תנאי כפול וגלוי דעת

המשנה בפרק שלישי במסכת קדושין אומרת: "ר"מ אומר כל תנאי שאינו כתנאי בני גד ובני ראובן אינו תנאי שנאמר ויאמר אליהם אם יעברו בני גד ובני ראובן וכתוב אם לא יעברו חלוצים".

וכן פסק הרמב"ם בהלכות אישות פרק ששי הלכה א' "וכל תנאי שבעולם בין בקדושין ובין בגרושין בין במקח ובין בממכר בין בשאר דיני ממוץ צריך להיות בתנאי ארבעה דברים" ובהלכה ב' מונה הרמב"ם את ארבעת משפטי התנאים וראשון להם ש"יהיה התנאי כפול" וכתב שם "ואם חסר התנאי אחד מהן הרי התנאי בטל וכאלו אין שם תנאי כלל".

וכתב הרמב"ם שם בהלכה י"ד "יש מקצת גאונים אחרונים שאמרו שאין צריך אדם לכפול תנאו אלא בגיטין וקדושין בלבד, אבל בדיני ממוץ אינו צריך לכפול. ואין ראוי לסמוך על דבר זה שכפילת התנאי עם שאר ארבעה דברים מתנאי בני גד ובני ראובן למדו אותם חכמים אם יעברו וכו' ואם לא יעברו ותנאי זה לא היה לא בגיטין ולא בקדושין וכזה הורו גדולי הגאונים הראשונים וכן ראוי לעשות". ובפרק שלישי מהלכות זכיה ומתנה כתב: "ורבותי הורו שאין צריך לכפול התנאי ולהקדים הו ללאו אלא בגיטין וקדושין בלבד ואין לדבר זה ראייה".

והשיגו הראב"ד שם וכתב טעם וסברא לגאונים אלה. והרב המגיד כתב בהלכות אישות "ודע שלדעת רבינו והגאונים הראשונים יותר הוא מתעיל בדיני ממונות גלוי דעת או אומדנא דמוכח מתנאי שלא נעשה כתקונו וכן כתבו בתוספות וזה מוכרח מכמה דינים שנתבארו בדברי רבינו פרק אחד עשר מהלכות מכירה ופרק חמישי מהלכות זכיה ומתנה" וכונתו היא לכמה מקרים בגמרא שמהם הוכיחו הראשונים, כפי שנפרט להלן, שבממוץ סומכים על אומדנא דמוכח ועל גלוי דעת. שאם עשה אדם מעשה ואנו אומדים דעתו שהתכוון לעשות רק על תנאי מסוים ולא נתקיים התנאי, בטל המעשה אף שלא התנה כלל. ואם כן, מוכח מכאן שאין צריך לכפול תנאו בממונות. שאם כשלא התנה כלל ואנו אומדים דעתו, די בזה לבטול המעשה הרי שודאי אם התנה שאנו אומדים שהתכוון לתלות המעשה בתנאי אף שלא כפל תנאו, ואם לא יתקיים התנאי יבטל המעשה.

כתב הרשב"ם במסכת בבא בתרא דף קל"ז עמוד שני בדבור המתחיל "ואם לאו" וז"ל "ואע"ג דלגבי גיטין קי"ל כרבי מאיר דבעי תנאי כפול כדאמר בפרק מי שאחזו אתקין שמואל בגיטא דשכ"מ וכו' הני מילי לענין גיטין וקדושין הוא דבעינן תנאי כפול לכתחלה לרווחא דמילתא דילפינן מתנאי בני גד ובני ראובן, מהו לגבי דיני ממונות לא בעינן תנאי כפול אלא גלוי דעתא בעלמא וכו' דהא אפילו היכא דלא פריש כלום ואיכא למיתלי באומדן דעתא אזלינן בתר אומדן דעתא בפרקין לעיל גבי דינים הרכה כגון הכותב נכסיו לאשתו ולקמן בפרק מי שמת גבי שכ"מ שכתב כל נכסיו לאחרים וגבי מי ששמע שמת בנו וכתב נכסיו לאחרים ואחר כך בא בנו דאמר בפרק מי שמת דלא הויא מתנה"

הביא, אם כן, הרשב"ם שלש סוגיות מהן הוכיח את טענתו שבדיני ממונות אין צריך לכפול תנאו שאף אומדנא מועילה.

התוספות במסכת קדושין דף מ"ט עמוד שני בדבור המתחיל "דברים" הביאו

מקרים אלה והוסיפו עליהם מסוגיא בקדושין שם שמשמע שאלו בשעה שמכר היה מפרש דבריו לא היה צריך לכפול תנאו. ותירצו התוספות שם וכן כתבו עוד ראשונים שיש דרגות שונות של אומדנות. שיש אומדנא שאינה צריכה תנאי כלל ויש המצריכה תנאי ויש המצריכה תנאי כפול.

נבדוק את המקרים שהביאו הראשונים. אחד לאחד ונדון בראיותיהם.

1. הכותב נכסיו לאשתו. הסוגיא היא במסכת בבא בתרא דף קל"א. וז"ל: "אמר רבי יהודה אמר שמואל הכותב כל נכסיו לאשתו לא עשאה אלא אפטרופא" ופירש הרשב"ם שם. וז"ל "דאומד. הדעת הוא דאין אדם מניח את בניו ונותן את הכל לאשתו ולא נתכון. אלא לעשותה אפטרופא כדי שיחלקן לה בניו כבוד משום דאוקי אבוהון נכסי ברשותה לפרנסם מהם כפי אומד דעתה ויהיו כפופים לה"

ותימה, מה ראייה מסוגיא זו לסוגיית תנאים. אין המקרה הזה דומה כלל למקרה של תנאי. וכי איזה חלות תלה כאן באיזה מעשה. אין זה כי אם פרשנות שנתנו חכמים לדבריו. שירדו חכמים לסוף דבריו ופירשו את מעשהו וכונת מעשהו וקיים להו שכשכתב "כל נכסיו", פירש הבטוי הזה במקרה זה לגביו הוא שעשאה אפטרופא. אלא, שלא בטא את כונתו בלשון ברורה. ואין מכאן כל הוכחה להלכות משפטי תנאים. ששם עושה מעשה גמור אלא שתולה את חלותו במעשה אחר.

2. "מי ששמע שמת בנו". הסוגיא היא במסכת בבא בתרא דף קמ"ו עמוד שני. וז"ל: "תניא, הרי שהלך בנו למדינת-הים ושמע שמת בנו ועמד וכתב כל נכסיו לאחר ואחר כך בא בנו מתנתו מתנה. ר' שמעון בן מנסיא אומר אין מתנתו מתנה שאלמלא היה יודע שבנו קיים לא היה כותבן." והסוגיא מפרטת שם סוגים של אומדנות.

ותמוהה מאד ראית הראשונים ממקרה זה שהרי כאן זו דוגמא ברורה של מקח-טעות. שהרי מתנתו היתה על בסיס מסוים שנתגלה אחר כך כמוטעה. ולכן בטלה המתנה. ואין מכאן ראיה למשפטי תנאים, ששם כשאדם מוכר על תנאי אין הוא מניח בסיס מוטעה למכירתו, שכל הנתונים ברורים לפניו, אלא שתולה את חלות מכירתו בתנאי. (וחילוק זה מפורש בגמרת כתובות דף צ"ז גבי "הדרי וזוי" בין אם "ארבא בעקולי" שהוא מקח טעות לבין אם לא היתה כלל.)

3. והוא הדין לגבי שכיב מרע שכתב נכסיו לאחרים. אלא ששם אפשר לחלק. ולפי האמור אפשר לתרץ גם את קושיות הראשונים בגמרת קדושין.

4. הסוגיא בקדושין דף מ"ט וז"ל: "ההוא גברא דזבין לנכסי אדעתא למיסק לארץ ישראל ובעידנא דזבין לא אמר ולא מידי אמר רבא הוי דברים שבלב ודברים שבלב אינם דברים". והעיר התוס' שם שמשמע שאם פירש דבריו להדיא אף שלא כפלם היה מועיל וחילק התוספות בין סוגי אומדנות.

ולכאורה גם מקרה זה אינו שייך לסוגיית תנאים אלא לסוגיית מיקח-טעות. שהרי בבסיס מכירתו הניח הנחה מוטעית שיעלה לארץ ישראל ואף שאין זה דומה למקרים הקודמים ששם פעל על בסיס הנחות נתונים שנתגלו כמוטעים ואלו כאן הניח מחשבה שנתבדתה. אף על פי כן אין זה דומה לתנאי. שבתנאי הוא פועל בלא שום הנחות מוטעות או מחשבות אלא שתלה בתנאי. וכבר הוכיח המאירי שם שאין זה דומה לתנאי רגיל שהרי כאן אם יסרב לעלות מרצונו, לא נבטל המקח אלא נחייבנו לעלות ואלו היה זה תנאי רגיל, יבטל התנאי ויבטל המקח. [אף שאפשר לחלק שזו היתה כונת התנאי אם יעלה לא"י, אם יוכל לעלות לא"י.] ונראה שזו כונת הרמב"ן

בחדושו שם המחלק בין מתנה ע"ד אחרים למתנה ע"ד עצמו. שמתנה על עצמו הרי ברור לו מה רוצה הוא שיקרה ומעונין בקיום התנאי ולפיכך דומה הדבר למקח טעות.

והרמב"ם בהלכות מכירה פרק אחד עשר כתב: "מי שמכר חצרו או שדהו ופירש בשעת המכירה שהוא מוכר כדי לילך למקום פלוני וכו' הרי זה כמוכר על תנאי וכו' והקשו עליו המפרשים שהרי הרמב"ם פסק, כמו שהבאנו לעיל, שגם בהלכות ממונות צריך לכפול תנאו. וא"כ מדוע לא כתב כאן שחייב לכפול תנאו. ותירץ בספר אבן האזל שכאן חשוב כתנאי "מעכשיו" היות והמכר חל בשעת הקנין. וכבר פסק הרמב"ם בהלכות אישות פרק ששי שבתנאי דמעכשיו אין צריך לכפילת התנאי ולא לכל משפטי התנאים.

אך לדברינו פשוטים דברי הרמב"ם. שהוא לא התכוון לומר שיש כאן מקרה רגיל של תנאי אלא שדיניהם שוים אך לא מטעם תנאי אלא מטעם מקח טעות ולפיכך בטל המעשה.

והנראה, שהרמב"ם נחלק עם הרשב"ם והתוספות בהבנת התנאי. שהתוספות והרשב"ם למדו שכל דיני תנאים בנויים על כך שאדם העושה מעשה ומתנה אותו בתנאי מניח את התנאי כבסיס למעשהו ולפיכך השווה את המקרים דלעיל לדיני תנאים.

אבל הרמב"ם למד שאדם המתנה תנאי אינו מניח התנאי כבסיס למעשה אלא עושה הוא מעשה ומטיל תנאי להגבלתו. ולכן, תנאי ומקח טעות הם שני נושאים שונים לחלוטין.

בסוף מזמור ע"ב בתהלים נאמר: "וימלא כבודו את כל הארץ אמן ואמן. כלו תפילות דוד בן-ישי"
על כך אמר רבי לוי יצחק מברדיטשוב:
כל התפילות והזמירות מתחננות שיתגלה כבוד שמים בעולם, ואמנם כשיתרחש הדבר וכל הארץ תימלא מכבודו, אז לא יהיה צורך עוד להתפלל.